

Izvorni naučni rad
UDK 323.1(497.16)(091)

Saša MRDULJAŠ (Split)

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Split

sasa.mrduljas@pilar.hr

IZVORIŠTA CRNOGORSKOG, SRPSKOG I HRVATSKOG IDENTITETA NA TLU DANAŠNJE CRNE GORE*

Politički razvoj Crne Gore u posljednjih dvadesetak godina, odnosno od usmjeravanja prema državnoj neovisnosti i postizanja iste pokazao je da nacionalno-formativni procesi unutar nje-ne slavenske populacije nisu okončani. Taj se realitet najsnažnije očituje kod (tradicionalno) pravoslavnog korpusa, ali je prisutan i među katoličkim te muslimanskim življem. U kontekstu pravoslavne zajednice pitanje nacionalne identifikacije je usložnjeno istodobnom „ponudom“ koncepcije nacionalnog crnogorstva i srpstva te idejnim „odmjeravanjem snaga“ između njihovih promotora. Pored ostalog i kroz neobično snažnu produkciju povijesnih argumenta koji bi trebali ići u prilog crnogorstva ili srpstva. Pri tome posebno istaknuti značaj imaju gledišta kojima se želi ustvrditi da jedna od tih dviju nacionalnih identifikacija ima starije a time i autentičnije izvorište na tlu Crne Gore. U svakom slučaju, na pitanje o vremenu unutar kojeg se oblikuju inicijalne forme suvremenih etničkih identiteta odgovor se može dobiti samo posredstvom analize srednjovjekovnog etničkog razvoja na tlu današnje Crne Gore što će i biti predmetom priloženog rada. S tim da ona nužno mora nadići crnogorsko-srpski kontekst obzirom da se u promatranom razdoblju i kod katoličke, slavenske te slavizirane romanske populacije na tlu današnje Crne Gore, stvaraju pretpostavke za naknadno oblikovanje u hrvatskom nacionalnom smislu.

Ključne riječi: *Duklja, Zeta, Crna Gora, Crnogorci, Srbi, Hrvati, pravoslavlje, katolicizam*

* Ovaj članak izrađen je u okviru znanstveno-istraživačkog projekta „Nacionalna identifikacija u Crnoj Gori“ [Znanstveno-istraživački projekti Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar (2020/22)].

UVOD

Pitanje identitetnog suodnosa crnogorstva i srpstva nije novo, o njemu se raspravljalo i raspravlja te će zasigurno, svojom složenošću predstavljati predmet daljnjih promišljanja i istraživanja. Od kraja 90-tih, kada postaje izvjestan put Crne Gore prema državnoj neovisnosti ono stječe enorman politički značaj te postaje predmetom široke rasprave unutar crnogorskog društva. Istodobno otvara duboki rascjep unutar kulturno homogene pravoslavne populacije koja se pri tom podvaja između nacionalnog crnogorstva i srpstva. U tim prilikama skup nedorečenosti proizišlih iz tog suodnosa, koncentriranih pod pojmom „identitetskih pitanja“ prerasta u uočljiv problem kojeg niti uz najbolju volju nije lako riješiti (Vuković-Ćalasan, Đečević, 2015: 12–13).

Suočenošću sa „identitetskim pitanjima“ crnogorsko je društvo ušlo u razdoblje svojevrsnog iscrpljivanja povijesnošću. Znatian dio energije troši se na dokazivanje crnogorstva ili srpstva pravoslavnog korpusa unutar Crne Gore s ciljem postizanja identitetne prevage jedne ili druge „opcije“. Pri tome nije riječ tek o „identitetskim pitanjima“ obzirom da odgovori na njih mogu imati implikacije i na sam status Crne Gore. Sasvim očekivano, crnogorska nacionalna ideja doživljava Crnu Goru kao svoj konačan oblik državnog organiziranja. Srpska identifikacija ima kompleksniju formu. Mada se možda u prevladavajućoj mjeri očituje kroz manifestacije na polju vjersko-kulturne pripadnosti, svojom izloženošću političko-idejnim očekivanjima od „ostatka“ srpstva podesna je za političko modeliranje koje nerijetko vodi i dubinskoj relativizaciji državnosti Crne Gore.

U sklopu odmjeravanja povijesne „težine“ crnogorskog i srpskog identiteta u Crnoj Gori poseban značaj pridaje se tome koji je od njih stariji, izvorniji, autentičniji. Jer onaj koji je formiran „isprva“ trebao bi imati status nečeg originalnog dok bi „onaj drugi“ bio „njegovim derivatom“ ili nečim što je „umjetno“ stvoreno. Pri tome se argumentacija traži u dubokim, srednjovjekovnim slojevima povijesnosti čime automatski nadilazi okvire crnogorsko-srpskog suodnosa. U tim najstarijim slojevima „lociran“ je i fundament autohtone slavenske, katoličke i muslimanske populacije u Crnoj Gori koja se tradicionalno identificira sa nacionalnim hrvatstvom ili bošnjaštvom/muslimanstvom te ima vlastite percepcije prošlosti. Stoga niti odgovori o „izvorištu“ crnogorstva ili srpstva ne mogu biti potpuni ukoliko se istodobno ne pokuša analizirati i shvatiti „izvorišta“ hrvatstva i bošnjaštva na tlu Crne Gore. S tim da u naznačenom, dugom razdoblju još uvijek nisu bile stvorene osnove za oblikovanje bošnjačkog identiteta na tlu današnje Crne Gore obzirom da nastaju naknadno, pod osmanskom vlašću te posredstvom islamizacije. Međutim, crnogorski Bošnjaci-Muslimani kao i oni susjednih, sandžačkih

dijelova Srbije uglavnom predstavljaju zajednicu koja svoje ishodište ima u južnijim dijelovima Crne Gore što podrazumijeva identifikaciju sa njihovom prošlošću (Lutovac, 1978: 208, 220, 227–28).

U priloženom radu pokušati ćemo posredstvom sažete interpretacije i analize sagledati procese kojima su do kraja srednjeg vijeka, u osnovi do osmanskog osvajanja stvorene pretpostavke za naknadno uobličavanje crnogorskog, srpskog i hrvatskog identiteta na tlu Crne Gore (značaj slavenske doseobe, prvih samoniklih država, Duklje dinastije Vojislavljevića, Srbije dinastije Nemanjića, Zete pod Balšićima i Crnojevićima). Naglašavamo da je riječ bila samo o pretpostavkama jer je daljnji razvoj mogao biti i drugačiji te da je kao takav mogao rezultirati i drugačijim ishodima.

U formiranju posebnosti državnog i etničkog razvoja na tlu Crne Gore nesumnjivo da je svoju ulogu imala (rano)srednjovjekovna kneževina Duklja. No, današnja Crna Gora obuhvaća i glavninu teritorija nekadašnje Travunije dok je u razdoblju dukljanske ekspanzije i Zahumlje bilo dijelom kraljevstva sa središtem u Duklji. Ujedno populacija tih slavenskih formacija „prolazila“ je kroz uvelike slične političke i društvene procese. O toj, uvjetno rečeno, jedinstvenosti prostora između Neretve i Bojane svjedoči i što je unutar njega izvorište dvaju govora središnjeg južnoslavenskog dijasistema tj. novoštokavsko-ijekavskog i zetskog također ijekavskog (Ivić, 1986: 42, 64). Stoga će u radu za imenovanje cjelokupnosti rečenog pojasa, kada bude potrebno biti korišten termin „zahumsko-dukljanski prostor“. Neovisno o tome što ranosrednjovjekovni nazivi vremenom iščezavaju pred korištenjem novih i sadržajno drugačijih kao što su Hum, Hercegovina, Zeta i Crna Gora.

1. SLAVENSKA DOSEOBA, PRVE DRŽAVE, ETNICITETI, VJERA

Praslavenska etnička zajednica u pravilu predstavlja onu formaciju od koje južnoslavenski narodi otpočinju razmatranje vlastite (pra)povijesti. Ta narodnosna cjelina proizišla je iz protoslavenske, baltoslavenske, indoeurop-ske itd. (Heršak, 2005: 121–158; Martine, 1987: 91–96). No identifikacije s tim starijim skupinama gotovo da nema. Donekle je osviještena činjenica da je u etnogenezi južnoslavenskih naroda u znatnoj mjeri sudjelovala starinačka, glavinom romanizirana balkanska populacija no i s njom izostaje uočljivije poistovjećivanje. U oba slučaja zbog toga što je u postojeće identifikacijske sustave predodžbeno teško uklopiti (jezične) značajke onih zajednica koje bitno odstupaju od njih. Na neki način ti sustavi određuju koliko se duboko pro-dire u prošlost u potrazi za „vlastitim korijenima“ te što se unutar nje „traži“.

U svakom slučaju, Slaveni su početkom 6. vijeka naseljavali širok pojas između Labe i Dnjepra. Bili su jezično i kulturno uvelike ujedinjenom cje-

linom koja se segmentirala na raznorazna plemena i saveze plemena. Nazivi tih plemenskih skupina, u onoj mjeri u kojoj su bili samonikli najčešće su proizlazili iz identifikacije sa krajevima obitavanja. Dakle, oblikovali su se po imenima rijeka, planina, nazivima sredina u kojima se živjelo (Gluhak, 1990: 72–94; Kont, 1989: 103–104). Kako su Slaveni bili izvan civilizacijskih tokova, bez složenije društvene organizacije, pismenosti, gradova, sve te posebne slavenske grupacije bile su labavo organizirane te kao takve podložne lakom iščezavanju sa povijesne scene. U tim uvjetima te pod avarskim utjecajem, do početka 7. vijeka odvijaju se za tadašnje prilike masovne slavenske seobe prema jugoistoku Europe (Sedov, 2013: 206–232).

Slavenske raseobe u osnovi nisu bile potaknute strahom, silom, protjerivanjem već ekonomskim razlozima. Kod takvih migracija sa svojih se staništa ne pokreće ukupna populacija pojedinih zajednica već oni njihovi segmenti koji namjeravaju u novim sredinama osigurati bolje životne uvjete. Drugim riječima, prema jugoistoku Europe krenuli su pripadnici najrazličitijih slavenskih plemena koji su se vjerojatno još prilikom seoba a posebice u novim staništima međusobno ispreplitali. S tim da prvotne točke naseljavanja nisu morale ostati trajnim odredištima. Za grupacije koje su do tih prvotnih točaka doseobe prešle stotine kilometara nije bilo posebice zahtjevno nastaviti daljnje „krstarenje“ do iznalaska staništa na kojima će se trajno naseliti. U tim okolnostima nužno su se rastvarale dotadašnje, partikularne plemenske značajke te su u stapanju pripadnika raznorodnih slavenskih zajednica nastajale nove etničke formacije. Štoviše, posredstvom procesa slavizacije njihovim će dijelom, u sredinama gdje su Slaveni (politički) prevladavali, postajati i preostaci starosjediلاكog, uglavnom romaniziranog življa. Ponajprije u brdskim, nepristupačnim masivima, pored ostalog i u dinarskom, koji su u vrijeme slavenske doseobe, popraćene razaranjima, pljačkama, nasiljem predstavljali donekle zaštićene zone.

Bizantski car Konstatin Porfirogenet (945–959) u svoj djelu „*O upravljanju carstvom*“ (*De administrando imperio*, dalje: DAI) govori o tome da su na jug pristigle i već formirane etničke skupine Hrvata i Srba. Za Hrvate kaže da su zauzeli rimsku provinciju Dalmaciju koja se po predodžbama autora prostirala od Istre do Bara te od Jadrana do Dunava. Također se ističe da se dio „dalmatinskih“ Hrvata odvojio te zauzeo Panoniju i Ilirik. Za Srbe se navodi da su pristigli poslije Hrvata te da su se i oni nastanili u Dalmaciji tj. u njenom istočnom dijelu uključujući priobalje između današnjeg Omiša i Kotora („Vizantijski izvori“, 1959: 27–32, 38–39, 49, 58). Bitno je istaknuti da je DAI nastao tri stoljeća nakon doseoba, u vremenu do kojeg se već akumuliralo mnoštvo događaja te do kojeg se stvorila određena politička, državna, etnička konfiguracija. Samim tim i potreba kako potomaka nekadašnjih doseljenika,

odnosno njihovog vladajućeg sloja tako i Bizanta da prikladnim konstrukcijama daljnje prošlosti legitimiraju vlastite pozicije (Katičić, 1998: 297, 300). Stoga je i nadalje otvoreno pitanje da li je pojava Hrvata i Srba u Dalmaciji rezultat doseobe posebnih etničkih grupa ili hrvatsko i srpsko ime stječu svoj etnonimni značaj na samome jugu neovisno o etničkim procesima u slaven-skoj „pradomovini“ (Margetić, 2007: 61–69, 115–117; Pohl, 1995: 94).

Svejedno, ukoliko se i prihvati da su Hrvati i Srbi došli kao već formirane etničke grupe, da su na jugu zadržali koheziju te uspostavili vlastite državne tvorevine, tad su obe skupine to napravile kao disperzirana manjina na jezično-kulturno-etnogenetski istovrsnoj narodnosnoj podlozi. Takvoj koja je, kao što je istaknuto, proizišla iz stapanja pripadnika najrazličitijih sjevernoslavenskih rodova i starosjedilačkog življa. Tadašnje razlike na slavenskom jugu, i to ne samo na relaciji Hrvati – Srbi, bile su u političkom organiziranju, nazivu koji se za njega koristi, državnim tradicijama, ali ni tada ni stoljećima poslije doseoba nisu bile obilježene uočljivijim kulturnim distinkcijama.

Od početaka 9. stoljeća, odnosno od kada se u kontinuitetu može pratiti ovdašnje političke prilike i to ponajprije one koje se odvijaju u jadransko-dinarskom pojasu, tj. u okvirima nekadašnje rimske Dalmacije, uočljivo je da unutar njega, između zapadnije locirane Hrvatske i istočnije smještene Srbije postoji i središnja, po svom političkom razvoju posebna „međuzona“. Jedan njen „dio“ nalazio se u zaleđu, približno između Vrbasa i Drine gdje će vremenom središnju ulogu steći Bosna. Drugi „dio“ „međuzone“ bio je pozicioniran u primorju između Cetine i Bojane gdje su postojale četiri slavenske kneževine; Neretva od Cetine do rijeke Neretve (oko 2.500 km²), Zahumlje do Dubrovnika (6.000 km²), Travunija do Kotora (6.000 km²) i Duklja koja se protezala do Bara i Skadra te obuhvaćala i pogranične dijelove današnje Albanije (7.500 km²) („Vizantijski izvori“, 1959: 34). U odnosu na tu primorsku „međuzonu“ postoje jasni pokazatelji koji je dovode u vezu sa hrvatskim i srpskim etničkim kontekstom (Foretić, 1966/67: 62–78; Novaković, 1966/67: 268, 273, 281, 284). Oni su svakako bitni za stjecanje ukupne slike o tom prostoru. No tu sliku presudno određuje uočljiva posebnost političkog, državnog a time i etničkog razvoja sve do kraja 12. vijeka (Budak, 1986: 125, 131, 138; Živković, 2012: 12–13). Potvrđena pored ostalog i u tome što su Zahumlje, Travunija, Duklja imali i vlastite biskupije: stonsku, trebinjsku i dukljansku/barsku.

Polovicom 11. stoljeća ta posebnost političkog razvitka stječe novi značaj kada Duklja u svoj okvir integrira Zahumlje i Travuniju. Riječ je o vremenu u kojem ta kneževina ima respektabilnu ulogu te tijekom kojeg se kratkotrajno širi i na Bosnu i na Srbiju. Ujedno ona pod dinastijom Vojislavljevića stječe međunarodnu afirmaciju te od papinstva priznati status kraljevine. Uspijeva se izboriti i za vlastiti vjerski centar u vidu barske nadbiskupije

koja će predstavljati snažan oslonac vladajućoj dinastiji. Takav razvoj mogao je sugerirati nastanak nove državne a time i etničke stvarnosti na teritoriju od nekih 20.000 km² ili približno na tlu veličine današnje Slovenije. Međutim, već polovicom 12. stoljeća snaga dukljanskog kraljevstva otpočinje opadati te do kraja 12. vijeka prostori Zahumlja, Travunije i Duklje potpadaju pod vlast Srbije.

Raznolikost političkog, državnog a time i etničkog razvoja ovdašnjih prostora potvrđuju i smjerovi iz kojih je kristijaniziran te iz kojih je uspostavljena crkvena organizacija. Hrvatska je zajedno sa ukupnom „međuzonom“ bila izložena pokršćavanju iz središta zapadnog kršćanstva. S druge strane, glavnina današnje Srbije (bez Vojvodine), tada najvećim dijelom u okviru Bugarske, pokršćavana je iz središta istočnog. Vjerska organizacija u osnovi je pratila pravce kristijanizacije. Crkva u Hrvatskoj, Bosni, Neretvi, Zahumlju i Travuniji bila je pod rimskim patrijarhatom. U sklopu svojih razmimoilaženja sa papinstvom, koje je uključivalo i nadmetanja oko crkvene nadležnosti, Bizant je dukljansku (barsku) i ostale „zapadne“ biskupije locirane južno od Kotora, odnosno u današnjoj sjevernoj Albaniji podložio dračkoj mitropoliji, tj. carigradskom patrijarhatu. S tim da su i unutar tog okvira, kojem pripadaju u drugoj polovici 10. stoljeća zadržale zapadnu formu najuočljivije očitovanu u korištenju rimskog obreda i latinskog jezika u liturgiji (Komatina, 2016: 47–49, 69–72; Živković, 2011: 146; Šufflay, 1925: 84). U sklopu političkih turbulencija na prekretnici milenija te biskupije dolaze pod dubrovačku nadbiskupiju te time iznova pod jurisdikciju Rima (Marković, 2014: 59). Stoga će crkveni raskol iz 1054. „dočekati“ u katoličkoj zoni. S druge strane, jurisdikciju nad srpskom državnom jezgrom imala je episkopija u Rasu locirana kod današnjeg Novog Pazara. Unatoč početnim, utjecajima iz zapadne sfere, ona je još od 10. vijeka podređena bugarskoj crkvi, naknadno ohridskoj arhiepiskopiji a time i središtima istočnog, odnosno pravoslavnog kršćanstva (Komatina, 2016: 74–77, 91; Živković, 2011: 162–63).

Činjenica da su neretvanski i zahumsko-dukljanski pojas bio u sferi zapadnog kršćanstva, odnosno od 1054. u sferi katolicizma u bitnome je kulturno ujednačavala njegovu populaciju sa susjednom hrvatskom. No ta ujednačenost na vjerskom i jezičnom polju ne dopušta poistovjećivanje niti neretvanskog niti življa između Neretve i Bojane sa tadašnjim Hrvatima. Sam zahumsko-dukljanski prostor, odnosno dukljanska kraljevina/kneževina po svom se katolicizmu bitno razlikovala od susjedne, također istojezične Srbije te od pravoslavnih slavenskih krajeva Pomoravlja i Kosova. S tim da ta razlika, do koje je moglo doći samo kroz dugotrajne, izvoristiem različite utjecaje, svjedoči i o bitno različitom političkom razvitku. Istodobno, njeno postojanje posve otklanja mogućnost percepcije zahumsko-dukljanskog življa unutar ta-

dašnje srpske etničko-identitetne sfere kojoj bi pripadao kao nekakav poseban srpsko-katolički segment. Autentični razvoj zahumsko-dukljanskog prostora, posebice pod dinastijom Vojislavljevića bio je takav da jednostavno nije mogao producirati ikakav tip srpstva, a posebice ne u nekakvoj katoličkoj verziji.

Unatoč jasnoj razgraničenosti crkvenih utjecaja postojala je i jedna vjersko-kulturna značajka koja je na manifestacionoj razini znatno približavala ovdašnji katolički i pravoslavni živalj. Naime, unatoč tome što se pokrštavanje odvijalo u latinskoj ili grčkoj kršćanskoj formi vrlo brzo su i jedna i druga istisnute „ćirilo-metodskom“. Ona se u prvom redu očitovala u korištenju crkvenoslavenskog jezika u liturgiji te u uporabi glagoljskog a poslije i ćirilskog pisma. Ta kulturna odrednica bila je prisutna među katolicima Hrvatske te ukupne „međuzone“ a time i njenog primorskog dijela između Cetine i Bojane (Krešić, 2016: 69–71). Po njoj će ovdašnji katolicizam ostati specifičan unutar okvira katoličke crkve. Ujedno, ta „ćirilo-metodska“ tradicija imati će poseban značaj u zbivanjima koja će zahvatiti zahumsko-dukljanski pojas od kraja 12. vijeka.

2. ETNICITET POD DINASTIJOM NEMANJIĆA

Potpadanje Zahumlja, Travunije i Duklje pod srpskog velikog župana Stefana Nemanju te relativno stabilna i duga vlast dinastije Nemanjića nad tim prostorima predstavljati će radikalnu prekretnicu u odnosu na njihov prijašnji politički, vjerski i etnički razvoj. Formalno se i pod Nemanjićima uvažavalo nasljeđe političke posebnosti zahumsko-dukljanskog pojasa. Tako se Nemanjin sin Vukan za svoje uprave u Duklji koristio naslovom kralja te zemlje jednako kao i njegov sin Đorđe. Do polovice 13. vijeka Nemanjići su u svojim vladarskim titulaturama pored „srpske zemlje“ posebno isticali Zahumlje, Travuniju i Duklju. Nakon toga navode ih zbirno, pod pojmom „pomorske zemlje“ (Mišić, 1996: 109–116; Živković, 1989: 136–146). Također, tijekom podvlaštenosti rečenog pojasa njime su nerijetko upravljali istaknuti članovi dinastije ili prijestolonasljednici. Posebice Zetom, kako se za srpske vlasti otpočinje nazivati prostor nekadašnje Duklje. S tim da će i pojam „dioklitijanske zemlje“, „dioklitijanskih stranah“ ostati prisutan još i u 16. stoljeću (Jovović, 2013/14: 223; Šekularac, 2019: 157). Takav status „pomorskih zemalja“, ponajprije Zete u odnosu na „srpske zemlje“, Konstatin Jireček je uspoređivao sa statusom kakav je Wales imao prema Engleskoj (Jireček, 1981: 4). Možda je ta poredba donekle pretjerana (Ćirković, 2020: 308) ukoliko se uzme u obzir da je unatoč svom istaknutijem položaju zahumsko-dukljanski prostor za vlasti Nemanjića potpuno niveliran sa „srpskim zemljama“ i to na presudnom vjersko-kulturnom polju. Time je stvorena pretpostavka za nje-

govo sudjelovanje u dalekosežnim etničkim procesima koji se odvijaju pod vlašću srpske dinastije.

Zahumsko-dukļjanski prostor našao se pod pravoslavnim vladarima upravo u vremenu kada po uspostavi Latinskog Carstva u Carigradu 1204. tadašnji katoličko-pravoslavni raskol otpočinje stjecati značajke duboke i trajne polariziranosti (Ransimen, 1964: 122). U tim uvjetima, upravljajući državom koju je „presijecala“ katoličko-pravoslavna linija razdvajanja Nemanjići su se trebali odlučiti koja će im od dvije crkve, a jednu su morali odabrati, postati osloncem u vladanju i protekciji vlasti. Sukladno tome da su 2/3 države bile pravoslavne, da su se perspektive daljnjeg širenja otvarale samo u pravoslavnoj zoni, da je Bizant sa vrhom pravoslavne crkvene organizacije bio u poziciji da daje ustupke koje inače nije bio sklon davati, smislena je odluka bila da se oslonac nađe u pravoslavlju. Tako je 1219. Nemanjin sin Rastko, tj. sv. Sava uspio dobiti odobrenje od bizantskog cara i patrijarha za uspostavu samostalne crkvene organizacije. Ona je uspostavljena u vidu Žičke/Pečke arhiepiskopije koja sa svojim, tada umnoženim episkopijama postaje državnom ili preciznije dinastičkom crkvom Nemanjića.

Obzirom da su stekli vlastitu crkvenu organizaciju, da je u uvjetima sve snažnijeg katoličko-pravoslavnog distanciranja, katolički živalj u zahumsko-dukļjanskom pojasu vrlo lako mogao postati uzrokom i instrumentom destabilizacije vlasti, pokrenut je proces njegovog prevjeravanja u pravoslavlje (Ćorović, 1995: 148–149; Šufflay, 1925: 89–94). Riječ je o vremenu do kojeg se bila oblikovala svijest o katoličko-pravoslavnim razlikama. O tome npr. svjedoči Stefan Prvovjenčani, sin i nasljednik Stefana Nemanje koji u žitiju svog oca govori o tome kako je Nemanja, kao dijete srpskog izbjeglice u Duklji kršten kod današnje Podgorice od strane „latinskih jereja“ te da je po povratku u domovinu iznova bio kršten u pravoslavlju i to „usred srpske zemlje“; u episkopalnoj crkvi u Rasu („Stefan Prvovenčani“, 1989: 64–65). Također ne treba sumnjati da katolički prelati i svećenici nisu među vlastitu pastvu unosili i jednu od najuočljivijih odrednica katolicizma, odnosno svijest o papinstvu i njegovom značaju u vjerskom smislu. Da je bilo tako vidi se i iz poslanice barskog nadbiskupa Ivana upućene papi Inocentu III. iz 1199. u kojoj uz ostalo stoji: „Ja sam pak spreman svom dušom i na svaki način za cijeloga svog života biti privržen i vjeran tebi i svetoj Rimskoj crkvi“ („Monumenta Montenegrina“, 2001: 84).

Međutim, tadašnji katolicizam a jednako tako i pravoslavlje, posebice među narodnim masama, još uvijek nisu bili nadopunjeni snažnim polarizirajućim i distinktivnim sadržajima koji se tek otpočinju inkorporirati u njih. Stoga je na određen način proces prevjeravanja proveden pravodobno, u vremenu za kojeg se jedan takav „zahvat“ mogao izvesti bez turbulencija kakvi-

ma će se naknadno svjedočiti. Sukladno takvom ozračju, taj bi proces u osnovi trebalo shvatiti kao „prijenos“ jurisdikcije sa katoličkih biskupija na pravoslavne episkopije koje su po uspostavi Žičke arhiepiskopije uspostavljene na zahumsko-duklijanskom prostoru. Dakle, na humsku sa sjedištem u Stonu, čak u istoj stolnoj crkvi sv. Bogorodice (Velike Gospe) iz koje je u prethodnom razdoblju protjeran katolički biskup, na zetsku koja će svoje najdugotrajnije sjedište imati u bivšem benediktinskom samostanu sv. Mihovila na Prevlaci kod današnjeg Tivta te na budimljansku uspostavljenu kod današnjih Berana koja je obuhvaćala sjevernije zetske krajeve (Dračevac, 1966: 182–86; Janaković, 1985: 30; Živković, 1989: 148). Potpadanje katoličkog življa pod te episkopije i nije moralo izgledati kao prelazak s katolicizma na pravoslavlje obzirom da se dinastija Nemanjića, zajedno sa žičkom/pečkom arhiepiskopijom tijekom 13. stoljeća trudila ostaviti dojam da je u jedinstvu sa katoličkom crkvom (Popović, 2016: 89). Ipak riječ je bila upravo o tome obzirom da su (nekadašnji) katolici pod jurisdikcijom pravoslavnih episkopija postepeno gubili dotadašnje katoličke značajke, nisu stjecali nove te da im je kršćanski izraz postepeno poprimao pravoslavnu formu i sadržaj.

Uočljivo je da je prevjeravanju bio izložen slavenski živalj što sugerira da je njegova ćirilo-metodska tradicija, održavana u okvirima katoličke crkve poslužila kao medij u procesu pretakanja u pravoslavlje. Katolički Albanci, koliko god bili u podređenom položaju prema pravoslavnoj crkvi, ostavljani su u katolicizmu. Pa i oni u Gornjem Pilotu na gornjem Drimu pri čemu njihova pozicioniranost na toj geografskoj točki sugerira da je linija katoličko-pravoslavnog razdvajanja u Crnoj Gori, a time i granica između dukljanskog kraljevstva („Tetrahija“) i Srbije nekada približno išla tokom rijeke Tare („Ljetopis“, 1988: 123; Malović-Đukić, 1991; Tošić, 1998: 14–17). Jednako tako interesima dinastije Nemanjića, naročito ekonomskim i diplomatskim, pogodovalo je da primorski gradski centri, tj. Kotor, Budva, Bar i Ulcinj zadrže pa i ojačaju svoj autonomni, komunalni status što im je omogućilo i zadržavanje katolicizma (Ćirković, 1970: 81). Tako su stanovnici tih gradova, pretežito Romani koji su u slučaju Kotora, Budve, Bara bili u završnoj fazi slavizacije, ostali katolicima. Jednako kao i Slaveni koji su obitavali u tim središtima ili u naseljima koja su im pripadala ili gravitirala.

Državotvorni procesi koji se odvijaju pod Nemanjićima u posve su novi kontekst doveli značaj srpskog etnonima. Kao što je istaknuto, tijekom ranog srednjeg vijeka on je, pored zastupljenosti u srpskoj državnoj jezgri, lociranoj između gornjeg Podrinja, Kosova, Tare, gornje Kolubare i donjeg Ibra, imao svog značaja i u širokom pojasu „međuzone“. Dakle zapadno i južno od srpske jezgre gdje se njegov utjecaj ispreplitao sa utjecajem hrvatskog imena te sa znatno ukorijenjenijim, lokalnim etničkim nazivima. Pri čemu ti utjecaji nisu

omeli posebnost državnog a time i etničkog oblikovanja u toj, od polovice 11. vijeka katoličkoj „međužoni“ pa tako i unutar „njenog“ zahumsko-dukljanskog dijela.

Od druge polovice 12. stoljeća otpočinje širenje Srbije u posve drugom smjeru, u pravcu slavenskih pravoslavnih oblasti Pomoravlja i Kosova. Jednako tako, tadašnjim prodorom iz srpske jezgre prema Jadranu, srpski se etnonim „vraća“ u primorski dio „međuzone“ ali sada već u svojoj pravoslavljem podržanoj i bitno drugačijoj formi od one koja je postojala u prethodnim stoljećima. Pri tome eventualne reminiscencije na nekadašnju ulogu srpskog imena u toj, katolicizmom određenoj primorskoj zoni nisu bile faktorom koji bi omogućio etabliranje vlasti Nemanjića. U tom smislu bila je presudna njihova vojna sila te riješenost da posredstvom masovne pravoslavizacije osiguraju lojalnost zahumsko-dukljanskog življa. Tek se njegovom pravoslavizacijom stvaraju uvjeti da zajedno sa stanovništvom dotadašnje Srbije, Pomoravlja i Kosova postane dijelom „nove“ narodnosne mase uz koju se veže srpsko ime.

Drugim riječima, u odnosu na prethodna razdoblja, od kraja 12. vijeka nadalje otpočinje se stvarati drugačija kulturna i narodnosna podloga na kojoj se bazira srpsko ime. Dok je nekoć bilo osnove da njegovo najmasovnije narodnosno uporište bude među populacijom koja će se sukladno naknadnim procesima oblikovati u nacionalne Hrvate i Bošnjake (zona šćakavsko-ijekavskog, novoštokavsko-ikavskog i djelomično novoštokavsko-ijekavskog govora), od kraja 12. stoljeća njegovo najmasovnije narodnosno uporište je među slavenskim življem Pomoravlja i Kosova (zona novoštokavsko-ekavskog, kosovsko-resavskog i torlačkog govora) (Ivić, 1986: 332–333; Jahić, 1991: 9–14).

Mada su Nemanjići, poput drugih vladara, u svojim titulaturama navodili niz „podvlaštenih“ zemalja, u stvarnosti se ime najznačajnije među njima tj. Srbije širilo na ukupan prostor kojim su vladali. Samim tim širio se i srpski etnonim prvenstveno na pravoslavnu slavensku populaciju koju prethodno nije „pokrivao“ (Ćirković, 1997: 183; Šarkić, 2012: 33). Tome je pridonosila i jurisdikcija žičke/pečke arhiepiskopije, odnosno od 1346. pečke patrijaršije. Na taj su se način stvarali uvjeti da ta crkva kao i „njena“ vjera, ritual, svećenici, sukladno lokalnim posebnostima, postanu prepoznatljiviji pod imenom „srpske crkve“, „srpske vjere“, „srpskog obreda“, „srpskih popova“ (Božić, I., 1970: 203; Ćorović, 1995: 192). Ukorjenjivanju tih termina svakako je doprinosilo i njihovo intenzivno korištenje u neposrednom slavenskom katoličkom „susjedstvu“. Da se prikazana državno-vjerska konstelacija pokazala trajnom, pravoslavni dio zahumsko-dukljanske populacije, neovisno o samosvojnosti prethodnog razvitka jednostavno ne bi mogao izbjeći potpunu inkorporaciju u srpski narodnosni okvir. No, nije se pokazala trajnom. Nakon prenapregnu-

te ekspanzije polovicom 14. stoljeća otpočinje razdoblje rastvaranja srpske države donekle zaustavljeno uspostavom Srpske Despotovine 1402. Njenim konačnim padom pod Osmanlije 1459. dokinut je svaki oblik državnosti pod srpskim imenom sve do 1815. i uspostave Kneževine Srbije.

Obzirom na taj, daljnji tijek bitno je istaknuti određene činjenice. Srpska je država za Nemanjića te za trajanja Despotovine ostavila dubok povijesni trag. O tim državnim formacijama sačuvao se dovoljan fond spoznaja i na prostoru koje su zauzimale i u njihovom okružju. Stoga unatoč stoljetnoj podvlašćenosti pravoslavne populacije koja je nekad potpadala pod srpsku državu postojale su pretpostavke da ona, kada prilike dozvole, regenerira srpsku državnost. No, da bi taj proces bio sveobuhvatan trebalo je ne samo opstati u pravoslavlju već pod približno jednakim uvjetima i u isto vrijeme krenuti u tu regeneraciju. U suprotnom, primjerice u graničnim područjima prema Bugarskoj tragovi identifikacije sa Srbijom lako su mogli biti „poništeni“ pred prodorom bugarske, također slavenske i jezično ne toliko udaljene identitetne konstrukcije. Kao drugo, parcijalni, samostalni iskoraci prema oslobođenju, posebice ukoliko dugo traju i odvijaju se pod imenom sredine u kojoj nastaju u bitnome bi vodili distanciranju i od nasljeđa srednjovjekovne srpske državnosti i od pravoslavnog korpusa koji se sa tom državnošću može identificirati. Taj se proces odvio u kontekstu Crne Gore.

Dalekosežnost takvog, posebnog razvitka, konkretno u slučaju Crne Gore, a može se zamisliti da se mogao zbiti i u kakvom drugom okviru, u bitnome će slabiti jedan „osigurač“ srpske državotvornosti stvoren još za Nemanjića. Naime, žička/pečka arhiepiskopija, odnosno patrijaršija na određeni je način bila dužna jačati njihove pozicije te je u tu svrhu, pored ostalog producirala vjerski kult te dinastije kanonizirajući niz njenih pripadnika (Kašić, 1984: 72–73). Na taj način oni su postali dio vjerskog sustava pravoslavne pastve pečke arhiepiskopije/patrijaršije. Samim tim i onog dijela koji je obitavao u zahumsko-dukljanskom pojasu. Mada je taj kult primarno podrazumijevao slavljenje „svetorodne dinastije“ istovremeno je imao potencijal da u odgovarajućim uvjetima idealizira državu kojom su vladali te stvara određenu svijest o zajednici. U uvjetima nestanka srpske države i višestoljetnog, ustaljenog života pod stabilnom osmanskom vlašću nije bilo „prostora“ a time niti razloga da se na tom kultu konstruira, vremenu prilagođena politička ideologija te inkorporira u vjerničke mase. No u vodećim društvenim, u osnovi crkvenim krugovima svijest o Nemanjićima i srpskoj državi bila je prisutna te se „po potrebi“ lako mogla „pretočiti“ u vjerničke mase sa svrhom njihove političke mobilizacije (Ćirković, 1995: 256–257).

U svakom slučaju, za trajanja države Nemanjića nesumnjivo da su se oblikovali faktori koji su doprinosili etničkom ujednačavanju „njene“ slaven-

ske pravoslavne populacije. No, nesmetano su se oblikovali i takvi koji su imali suprotan učinak. Riječ je o (kasnom)srednjem vijeku tijekom kojeg, pa i stoljećima poslije etnicitet ima drugačiji značaj, u kojem nije izložen tendencijama vladara za oblikovanjem „vlastite“ etničke skupine i brigom za njene interese. Riječ je o vremenu duboke društvene raslojenosti u kojem je vladajućem staležu pojedine države, pa i srpske socijalno pa i idejno bliži vladajućí stalež kakve druge nego niže rangirani slojevi vlastitog društva. Vremenu unutar kojeg elita nije naročito impresionirana niti vlastitim, stvarnim porijeklom te ga je sklona konstruirati iz afirmiranih povijesnih zajednica.

Sukladno takvim prilikama moguće je shvatiti da se paralelno s procesima koji pogoduju širenja etnonimnog značaja srpskog imena odvijaju i procesi posredstvom kojih se ono, pored drugih naziva, ograničava samo na jedan sloj slavenskog stanovništva. Konkretno, na zavisnu zemljoradničku populaciju, odnosno na meropse ili poznatijim terminom rečeno na kmetove (Mihaljčić, 1990: 22, 25). Pored ostalog i u opoziciji prema statusno bolje pozicioniranim, vlaškim zajednicama koje su se bavile nomadsko-katunskim tipom stočarstva te ujedno bile podvrgnute vojnim dužnostima (Šarkić, 2010/a: 24, 25; Šarkić, 2010/b: 38, 42). Obzirom na prvotne „promotore“ tog tipa privrede, a riječ je bila o preostacima romaniziranog autohtonog stanovništva kojeg su Slaveni nazivali Vlasima, te su zajednice u slavenskom društvenom ambijentu nazivaju vlaškim i nakon što su do 13. stoljeća glavinom jezično slavizirane ili umnožene prilikom priliva slavenskog življa (Blagojević, 1981: 381). U odnosu na konfiguraciju terena bile su posebno brojne u krškim krajevima, dakle i na prostoru današnje Crne Gore gdje su njihova vlaška staništa jasno razlikovana od zemljoradničkih tj. „srpskih“ (Filipović, 1974: 161, 163).

U svakom slučaju, postoji dovoljno pokazatelja koji govore o tome da se praktički istodobno ukupnu pravoslavnu slavensku populaciju unutar srpske države i pod „srpskom crkvom“ doživljavalo srpskom kao i takvi kod kojih se pod Srbima podrazumijeva samo jedan, doduše najbrojniji socijalni segment te populacije tj. zavisni zemljoradnički sloj. Riječ je bila o „raskoracima“ prihvatljivim u vremenu u kojem su postojali. Oni bi daljnjim, stabilnim razvojem Srbije bili „razriješeni“ u korist etnonimne funkcije srpskog imena pa i na zahumsko-dukljanskom tlu. Međutim, rastakanjem srpske države te posebice osmanskim osvojenjem otpočinju procesi koji će znatno usložiti etnički razvoj unutar okvira kojeg je nekoć zauzimala.

3. ZETA DINASTIJE BALŠIĆA I DINASTIJE CRNOJEVIĆA

Na zahumsko-dukljanskom prostoru vlast je Nemanjića bila najnestabilnija u graničnom području prema Hrvatskoj. Od početka 14. stoljeća oni gube zapadnije dijelove Zahumlja, prvo u korist hrvatskih banova Šubića a zatim bosanskih dinasta Kotromanića te Dubrovnika (Ćirković, 1970: 62). Ostatak nekadašnjeg zahumsko-dukljanskog pojasa ostao je u okvirima srpske države do njenog rastvaranja na niz teritorijalnih formacija kojima će upravljati lokalna vlastela. Tako su od 1368. istočni dijelovi nekadašnjeg Zahumlja kao i Travunija, zajedno sa jugozapadnim dijelovima Srbije bili pod Nikolom Altomanovićem da bi 1377. potpali pod bosanske vladare. Pod njima, odnosno pod bosanskim velikašima ostati će sve do prodora Osmanlija. Nakon osman-skog osvojenja, uglavnom provedenog tijekom 1463–65. ti prostori zajedno sa krajevima zapadno od Neretve postaju prepoznatljivi pod imenom Hercegovine. Sjeveroistočni dijelovi današnje Crne Gore, zajedno sa susjednim srpskim krajevima, bili su pod feudalnom obitelji Brankovića. Pod njima su ostali i nakon 1402. kada se na tlu današnje Srbije formira Srpska Despotovina. U njen okvir faktički ulaze 1412. i ostaju do osamanskog osvojenja 1455. (Dinić, 1960: 9–11, 27–29).

Na tlu nekadašnje Duklje otpočinje se od 1360. oblikovati nova državna stvarnost u vidu Zete dinastije Balšića. U razdoblju svog uspona Balšići će proširiti vlast nad znatnim dijelom sjeverene Albanije i Kosova. Činjenica da su vladali albanskim, katoličkim teritorijima te da im se državna okosnica nalazila u primorskom, također pretežito katoličkom pojasu nije bila bez utjecaja prilikom prelaza Balšića na katolicizam 1369. Time je moglo izgledati da se ukupan prostor nekadašnje Duklje „vraća“ prednemanjićkom vjersko-političkom usmjerenju. No, suočen sa mletačkim učvršćivanjem u priobalju te Skadru i okolici, Balša III (1403–1421) se orijentira prema Despotovini, Osmanlijama i pravoslavlju. U konačnici Zetu prepušta srpskim despotima. Tijekom nanovo upostavljene srpske vlasti u Zeti (1421–39., 1344–52), sve se snažnije afirmira obitelj Crnojevića koja osloncem na Mlečane obnavlja njenu samostalnost polovicom 15. vijeka.

Vlast dinastije Crnojevića u osnovi je bila svedena na pravoslavne krajeve te oni za razliku od Balšića nisu imali razloga kalkilirati sa prihvatanjem katolicizma. Zbog izloženosti osmanskim pritiscima državno će središte locirati u podlovcenskoj Crnoj Gori, odnosno u geopolitički najobjavnijem dijelu Zete logistički „naslonjenom“ na mletačke posjede u priobalju. Istodobno će na Cetinju, u manastiru Rođenja Presvete Bogorodice, sagrađenom do 1485. uspostaviti sjedište crnogorske mitropolije koja će svojim značajem trajno nadilaziti okvire podlovcenske Crne Gore. Balansiranjem između Ve-

necije i Osmanlija, koje je od 1481. uključivalo vazalni odnos prema osman-skom sultanatu, Crnojevići će se uspjeti održati do 1496., dakle još desetljećima nakon pada Srbije, Bosne i najvećeg dijela Hercegovine.

Mada su Crnojevići vladali relativno kratko ostavili su duboki trag u kolektivnom „sjećanju“ crnogorskog društva (Andrijašević, 2010: 564–66). Što je još važnije, unutar Osmanskog Carstva podlovcenska će Crna Gora imati svojevrsnu autonomiju gotovo na istoj teritorijalnoj podlozi kakvu je imala u završnoj fazi vladavine Crnojevića (Đurđev, 1953: 60, 114–115). Sa pozicija izvjesne autonomnosti, „naslonjenosti“ na mletačke posjede, vlastitu nepristupačnost ona će od kraja 17. vijeka postati promotorom protuosmanske borbe i svojevrsnim bedemom pravoslavlja. Kroz tu će borbu u konačnici doći do svoje državne neovisnosti. Kao takvoj, sa prestižem koji su joj osiguravale cetinjska mitropolija, koja od druge polovice 18. vijeka djeluje kao samostalna pravoslavna crkva, kao i podrška Ruskog Carstva za okolnu će pravoslavnu populaciju predstavljati poželjan državni okvir što će doprinosti njenom širenju približno do današnjih granica.

Nakon rastrojstva srpske države prostor nekadašnje Duklje, tadašnje Zete, odnosno Crne Gore otpočinje svoj samostalni državni, odnosno politički razvoj koji će trajati duže od pet stotina godina. Pri tome se između njegovih različitih dionica može uočiti određena linija kontinuiteta. Relativno brzoj regeneraciji državnosti na tlu Zete donekle je pridonijela prethodna državnost Duklje. Ona je bila razlogom posebnog statusa Zete u državi Nemanjića, razlogom što su zetski krajevi prepuštani na upravljanje istaknutim članovima dinastije ili prijestolonasljednicima. Obzirom na tu poziciju donekle je razumljivo da je zetska episkopija od osnivanja pa do polovice 14. vijeka bila prva po rangi među episkopijama žičke/pečke arhiepiskopije kao i to da je po uzdizanju arhiepiskopije na razinu patrijaršije vrlo brzo uzdignuta u mitropoliju (Janković, 1985: 66, 74). Nadalje, očuvano nasljeđe iz dukljanskog perioda predstavljale su i primorske katoličke komune. One će ostati poveznicom svog zaleđa sa Zapadom te žarištima iz kojih će u kontinuitetu pristizati politički, kulturni, ekonomski utjecaji.

Osim što se može ustvrditi da je nasljeđe iz dukljanskog perioda doprinijelo uspostavi Zete nesumnjivo da su dukljanska, zetska te napokon crnogorska državnost bila rezultatom napora niza generacija jedne te iste populacije. Međutim, poticaji državnosti Zete nisu proizašli iz eventualnih, neugaslih tragova iz dukljanskog etno-identitetnog fonda što bi dopuštalo da se na njenu državnost a naknadno i na crnogorsku gleda kao na svojevrsnu obnovu državnih i identitetnih tradicija iz doba Vojislavljevića. Na koncu proces pravoslavizacije je i bio usmjeren prema razgradnji tog fonda. Prema stvaranju predodžbi o tome da sa Nemanjićima otpočinje nulta godina političke povijesti i

u kontekstu nekadašnjeg dukljanskog prostora. Tijekom vlasti te dinastije ipak su se odvale snažne društvene i identitetne preinake koje će nastaviti obilježavati ukupnu pravoslavnu populaciju nekadašnjeg zahumskog-dukljanskog pojasa dakle i njegovog zetskog tj. crnogorskog dijela.

To što nakon 1360. na nekadašnjem zahumsko-dukljanskom tlu (postepeno) prestaje srpska vlast, što se uspostavlja samosvojna zetska, odnosno bosanska, nije tek tako moglo izbrisati političke, vjerske, kulturne tradicije koje su ukorijenjene za vladavine Nemanjića. Sama bosanska dinastija Kotromanića smatrala se i kraljevima Srba obzirom da je pod vlašću držala nekadašnje zemlje Nikole Altomanovića. Bosanski velikaš Stjepan Vukčić Kosača, gotovo samostalni vladar pojasa između Cetine i Lima titulirao se od 1448/49. i kao herceg od sv. Save (Ćirković, 1964: 106–108). Zetski Balšići su također legitimaciju svog vladarskog položaja dovodili u kontekst krvne veze sa Nemanjićima (Božić, 1970: 50). Napokon i sami Crnojevići, mada se afirmiraju kroz sukobe sa Srpskom Despotovinom, zadržavaju konekcije sa dotadašnjim nasljeđem zadržavajući, sasvim razumljivo, „gotovo sve institucije koje su imali kraljevi i carevi iz dinastije Nemanjića“ (Blagojević, 2011: 22). Pored toga pečka je patrijaršija zadržala svoju jurisdikciju nad nekadašnjim zahumsko-dukljanskim teritorijem sve do osmanskog osvajanja Srbije i podređivanja njenih eparhija Ohridskoj arhiepiskopiji. Riječ je bila o patrijaršiji koja je u tada svrshodnoj mjeri producirala identifikaciju sa srpskim imenom te na koju se i izvan kruga njenog djelovanja gledalo kao na „srpsku crkvu“. Primjerice, carigradski patrijarh Genadij 1455. govori o „episkopu Bosne“, vjerojatno o mileševskom mitropolitu Davidu nadležnom za pravoslavne prostore pod bosanskom vlašću pa tako i za nekadašnje Zahumlje i Travuniju, kao o „pravoslavcu, Srbinu naime“ (prema: Džaja, 1993: 57).

Do oblikovanja zetske državnosti dolazi dakle unutar jednog šireg kulturno-identitetnog ambijenta koji unatoč rastakanju nemanjićkog političkog okvira zadržava sposobnost regeneracije. Na koncu ona se očitovala pri uspostavi Despotovine te u njenom širenju na zetske prostore. S tim da su na tlu Zete tu istu, idejno srpsku državotvornost, pored davno stečene i za Nemanjića donekle uvažavane dukljanske/zetske samosvojnosti, dodatno umanjivale dalekosežne socijalne transformacije koje se odvijaju tijekom 15. i 16. stoljeća. Kao što je rečeno, ukupan zahumsko-dukljanski pojas bio je prožet vlaškim skupinama. Dok god je trajala snažna državna vlast one su bile samo dijelom šarolikog društvenog mozaika. Erozijom državne vlasti otpočinje proces društvenog izdizanja vlaških skupina čemu je pridonosila i težnja župskog, zemljoradničkog stanovništva da se otrgne od feudalnih nameta. Taj proces doživljava svoju kulminaciju osmanskim osvojenjem (Božić, 1970: 368–369).

U vremenu svoje ekspanzije Osmanlije nisu smatrale potrebnim da izrazitim nametima opterete ovdašnje krške, realno slabo iskoristive sredine. Važnije im je bilo da određenim pogodnostima pridobiju lojalnost stanovništva tih teško prohodnih te ujedno bitnih, prema mletačkim teritorijama graničnih krajeva (Đurđev, 1953: 48, 118). Pored ostalog i stoga da bi im poslužili kao rezervoari življa kojeg mogu vojno angažirati te iskoristiti za kolonizaciju ratovima opustošenih prostora. Takvim odnosom Osmanlije su potakle proces masovnog „povlašivanja“ stanovništva krških krajeva. Na tlu Crne Gore južno od Tare, u osnovi na tlu nekadašnje Duklje i većeg dijela Travunije, proces „povlašivanja“ svoj će konačni izraz dobiti u oblikovanju plemenskih zajednica. Pri tome će i podlovcenska, vlastitim plemenima prožeta Crna Gora te njoj susjedne plemenske formacije praktički funkcionirati kao zone slobodnog, vojno-demokratski organiziranog seljaštva; zone koje zadržavaju određenu razinu „suverenosti“ u odnosu na Osmansko Carstvo (Đurđev, 1984: 55, 183, 200).

Takvim, specifičnim političkim i društvenim razvojem, koji u tadašnjem slavenskom svijetu možda najbliže paralele ima u kozačkom društvu, nužno se oblikovao i specifičan odnos prema kolektivnom identitetu. Posredstvom pravoslavlja i dalje je postojala „propusnost“ prema, prvenstveno od crkve kreiranom srpskom identitetnom sklopu prilagođavanom zahtjevima vremena. No doseg tih identitetnih odrednica bio je limitiran u društvu unutar kojega je stoljećima primarnu, svakodnevnu ulogu imalo poistovjećivanje sa plemenom kao i težnja za distanciranjem od feudalne države, njenih stega i nameta. Dodatno će postati limitiran kada krajem 17. stoljeća podlovcenska Crna Gora, zahvaljujući značajkama koje su joj omogućavale da djeluje kao cjelina, od najsnažnijeg reprezentata plemenski ustrojenih zajednica preraste u promotora njihove oslobodilačke borbe. Dakle, borbe koja će voditi političkom objedinjavanju plemenskih društava, stvaranju crnogorske države a na taj način i oblikovanju posebnog povijesnog nasljeđa te identitetnog okvira prepoznatljivog po crnogorskom imenu. Time nije mogla biti prekinuta konekcija sa tadašnjom srpskom identitetnom konstrukcijom i to već stoga što je održavana unutar same crnogorske crkve no biti će stvorena jedna složena stvarnost očitovana u svojevrsnoj „isprepletenosti“ crnogorskih i srpskih identitetnih značajki (Ičević, 2015: 246–258). Iz njihove duge koegzistencije naknadno će se, u razdoblju nacionalne profilacije, koja očigledno i nadalje traje, moći „izvlačiti“ argumenti i u korist nacionalnog crnogorstva i u korist nacionalnog srpstva. Ipak, riječ je bila o pojavi koju treba promatrati u njenoj cjelovitosti. Uz naznaku da se unutar te složene identitetne konstrukcije tijekom vremena te sukladno različitim povijesno-geografskim odrednicama njenih nositelja mijenjao značaj crnogorstva i srpstva a time i njihov međusobni suodnos.

Na prostorima zapadnog Zahumlja koji su početkom 14. vijeka došli pod hrvatske banove te potom pod bosanske vladare i Dubrovnik katolicizam je opstao. U onoj mjeri u kojoj je u tim, graničnim krajevima bilo pravoslavizacije njeni su rezultati poništeni (re)katolicizacijom (Ančić, 2001: 167, 172–73). Istovrstan proces nastavio se i u priobalnom pojasu koji će postepeno, sve do početka 15. stoljeća biti inkorporiran u dubrovačke okvire. Riječ je o jednim dijelovima nekadašnjeg Zahumlja i Travunije koji će kao kompaktno katolički „dočekati“ prodor Osmanlija. Na današnjem crnogorskom priobalju, odnosno na nekadašnjem teritoriju Duklje, katolicizam je među slavenskom populacijom opstao prvenstveno unutar okvira kotorske, budvanske, barske komune koje su međutim svedene na svojevrsne enklave okružene pravoslavnim življem.

Jedan od rezultata pravoslavizacije bio je u tome da je distinkcija koja je na političkom, državnom, vjerskom, identitetnom polju nekada postojala između Srbije i zahumsko-dukljanskog prostora dislocirana sa rijeke Tare približno na liniju Velež – Stolac – Popovo polje – Konavle, odnosno gotovo do zidina Kotora, Budve, Bara (Ančić, 2005: 44–46, 54–57; Korać, 2007: 25–29; Vidović, 2010: 285–86). Iz vjerske različitosti proizlazili su i različiti politički afiniteti što je imalo svoje refleksije i na etno-identitetnom polju. U promijenjenim okolnostima, za razliku od doba Vojislavljevića, nije bilo osnove da se katolici istočne Hercegovine tj. nekadašnjeg Zahumlja usmjere prema političkim središtima istočno od njih. Mjesto toga, u potpunosti se „preorijentiraju“ prema zapadnijim katoličkim prostorima i prema Dubrovniku. On je pak predstavljao svojevrsan produžetak katoličke državnosti unutar nekadašnjeg zahumskog i travunjskog pojasa čije je priobalne dijelove obuhvatio. S tim da se unutar Dubrovačke Republike konstituirala posebna dubrovačka, sa katolicizmom usko isprepletena samosvijest koja će za njegovu populaciju imati temeljni identifikacijski značaj sve do državnog sloma početkom 19. stoljeća (Kunčević, 2017: 72, 79, 81).

U primorskim komunama nekadašnje Duklje, situacija je bila donekle drugačija. Tijekom nemanjićke vlasti, njihovo je stanovništvo kao katoličko u potpunosti ostalo izvan procesa koji su vodili identifikaciji sa srpskim etničkim sadržajima. Iz susjedne, pravoslavne perspektive stanovnici tih komuna, neovisno o jeziku kojim su govorili, bili su Latini i ta će se odrednica „provući“ gotovo do suvremenog doba (Ćirković, 1995: 61). Temeljno su se identificirali sa vlastitim komunama, njihovim interesima te jasno sa katolicizmom. Sukladno tome, određujuće političko usmjerenje tih komuna bilo je prema strukturiranju unutar državnih okvira koji su afirmativni za njihove interese i katolicizam. One su se morale prilagoditi vlasti Nemanjića koja je esencijalno bila određena pravoslavljem. No popuštanjem te vlasti u komunama se očituju tendencije

prema uklapanju u okvire zapadnih, katoličkih državnih sustava. Tim više što one same po sebi, za razliku od Dubrovnika nisu imale državotvorni potencijal a time niti mogućnost da iz njih krene proces šireg političkog okupljanja.

Za vladavine prvih, prema katolicizmu orijentiranih Balšića moglo je izgledati da će i u svome zaleđu imati „prirodni“ oslonac. No od Balše III takvog oslonca jednostavno više nije bilo. Stoga se primorske komune u konačnici strukturiraju unutar okvira Mletačke Republike. Iz njega su Osmanlije 1571. uspjele „istrgnuti“ Bar i okolicu što je gotovo dovelo do potpunog nestanka njegovog katoličkog stanovništva (Jovović, 2005: 27, 142–43). No, kotorsko okružje i Budva ostali su pod Venecijom do njene državne propasti 1797. Nakon toga će uglavnom biti pod austrijskom upravom do 1918. U tih pet stotina godina slavenska katolička populacija bila je duboko integrirana u društvenu zbilju koju je dijelila sa „preostalim“, istojezičnim i isto-vjerskim stanovništvom istočnojadranskih mletačkih, odnosno austrijskih posjeda. Stoga kada unutar cijelog tog pojasa, koji je od početka 19. stoljeća zajedno sa teritorijem nekadašnje Dubrovačke Republike dijelom austrijske Kraljevine Dalmacije, otpočinu hrvatski nacionalno-formativni procesi njima će pravovremeno biti obuhvaćen i slavenski katolički živalj nekadašnjeg zahumsko-dukljanskog pojasa a time i današnjeg crnogorskog primorja (Babić, 1998: 437–39; Pasinović, 2005: 14–16, 37–40).

ZAKLJUČAK

Uvid u procese etničkog oblikovanja slavenske populacije na tlu Crne Gore u prvom redu „otkriva“ njihovu složenost. Stoga bi bilo poželjno kada se kao takvi, istraživački izrazito poticajni i zanimljivi ne bi banalizirali pitanjima tipa koji je od crnogorskih identiteta „stariji“, koji je originalan a koji su njegovi „derivati“. No, obzirom na društvenu aktuelnost takvih pitanja te nerijetko političkim ciljevima prilagođenih odgovora, zapravo se i u tom smislu mogu iznijeti odgovarajući zaključci. U svakom slučaju, suvremena identitetna proturječja unutar crnogorskog pravoslavnog korpusa kao i pokušaji njihovog nadilaženja posredstvom ideje nacionalnog crnogorstva ili srpstva rezultat su spomenutog, izrazito složenog historijskog razvitka. Takvog čiji je punopravni ishod ne samo u pojavi i snazi tih ideja na tlu Crne Gore već i u njihovom međusobnom srazu.

Kompleksnost oblikovanja i profilacije etniciteta na tlu današnje Crne Gore ne okončava se, sasvim razumljivo, razdobljem razmatranim u radu. Štoviše znatno se usložnjava upravo u stoljećima koja će uslijediti, posebice od 19. vijeka nadalje. No, u promatranom, dugom periodu stvorene su pretpostavke na kojima je sukladno daljnjem povijesnom toku bilo moguće eta-

bliranje crnogorske, srpske i hrvatske identitetne konstrukcije. Te pretpostavke nisu proizišle iz nekakvih inicijalnih, dubokih razlika. Ukupna slavenska populacija Crne Gore je u esencijalnom smislu, po etnogenezi, jeziku, najstarijim slojevima narodne kulture istovrsna i međusobno i sa „preostalom“ slavenskom populacijom Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije. Diferencijacije nastaju političkim razvitkom, koji opet producira kulturne, uključujući vjerske razlike, drugačija nasljeđa, vrijednosti i percepcije povijesnosti.

Izvjesno je da je barem od početka 9. stoljeća zahumsko-dukljanski prostor temeljno obilježen posebnošću svog političkog razvitka pri čemu vrhunac samosvojnosti očituje u konstituciji države Vojislavljevića. Međutim, identitetna stvarnost koja je postojala ili koja je oblikovana unutar te političke i u bitnome katolicizmom određene formacije „doživjeti“ će radikalne preinake. Do toga dolazi nakon što koncem 12. vijeka uslijedi inkorporacija zahumsko-dukljanskog pojasa u okvir države Nemanjića a zatim i masovna pravoslavizacija njegova življa. Okončanjem tog procesa „otvoren“ je prostor ukorijenjivanju srpskih, pravoslavljem podržanih identitetnih sadržaja između Neretve i Bojane.

Unatoč propasti države Vojislavljevića i temeljitom „brisanju“ identitetne forme koju je producirala ipak su dvije odrednice iz njenog vremena „nadživjele“ razdoblje nemanjićke vladavine. Državna etabliranost Duklje omogućila je da teritoriji koje je zauzimala, sada već u formi Zete, steknu poseban status u državi Nemanjića. Po urušavanju srpske države taj će status imati svog utjecaja na relativno brzu regeneraciju državnosti zetskog prostora pod dinastijom Balšića te poslije i Crnojevića. Što je presudno, obnovljena zetska državnost, u konačnici uobličena u podlovcenskoj Crnoj Gori osigurati će joj izvjestan autonoman status pod Osmanlijama koji će umnogome pridonijeti naknadnoj crnogorskoj državnosti. Unatoč tome što je time zadržana izvjesna linija kontinuiteta ipak su državotvorni poticaji sa izvorištem iz dukljanskog razdoblja poslužili kreaciji kvalitativno drugačije, pravoslavljem određene crnogorske etničke formacije koja će unatoč izrazitoj produkciji samosvojnih značajki ostajati „propusna“ za vremenu prilagođene, srpske identitetne sadržaje. S druge strane, crnogorstvo svoj potpuni kontinuitet sa prethodnim državnim razdobljima očituje u tome što je formiranje Duklje, Zete i na koncu Crne Gore rezultat državotvornih napora generacija jedne te iste populacije.

Druga važna „ostavština“ iz dukljanskog perioda koja je nadživjela vlast Nemanjića bile su primorske komune. Obzirom na pripadnost katolicizmu njihovo je slavensko ili naknadno slavizirano stanovništvo trajno ostajalo izvan sfere srpskih formativnih utjecaja. Sukladno vlastitim političkim afinitetima, presudno determiniranih katoličkom vjerom, one do prodora Osmanlija postaju čvrstim uporištima Mletačke Republike. Kao takve predstavljale su

svojevrstu logističku potporu državotvornim naporima crnogorskog zaleđa osiguravajući mu trajnu konekciju sa zapadnim svijetom. U određenom smislu riječ je bila o suodnosu dvaju sredina od kojih je svaka na svoj način bila determinirana i značajkama iz dukljanskog perioda; suodnosu iz kojeg će proizlaziti bitni doprinosi očuvanju posebne razvojne linije nekadašnjeg dukljanskog prostora. Istodobno, katolička slavenska populacija primorskih komuna, u onoj mjeri u kojoj su se održale pred osmanskim navalama, stoljećima je dijela istu društvenu zbilju sa istojezičnim i istovjerskim življem istočnojadranskog priobalja. Stoga će pravodobno postati sudionikom hrvatskih nacionalno-formativnih procesa koji otpočinju polovicom 19. stoljeća.

LITERATURA:

- Ančić, M. (2001). *Na rubu zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest & Dom i svijet.
- Ančić, M. (2005). „Kasnosrednjovjekovni Stolac“. *Povijesni prilozi*, 24 (29), 41–58.
- Andrijašević, Ž. (2010). „Politička upotreba tradicije Crnojevića u XVIII i XIX vijeku“. *Matica*, br. 44, 563–586.
- Babić, V. (1998). „Boka kotorska u časopisima preporodnog doba“. *Dani Hvarskog kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 24 (1), 433–442.
- Blagojević, M. (1981). „Vladar i podanici, vlastela i vojnici, zavisni ljudi i trgovci“, u: S. Ćirković (ur.), *Istorija srpskog naroda*. Beograd: Srpska književna zadruka, knj. 1, 372–388.
- Blagojević, M. (2011). „Nemanjići i državnost Duklje, Zete i Crne Gore“. *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 83, 7–24.
- Božić, I. (1970). „Vladavina Crnojevića“, u: M. Đurović (pred. redakcije), *Istorija Crne Gore*. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, knj. 2, tom 2, 277–371.
- Božić, I. (1970). „Zeta između Turaka i Mlečana“ (dio unutar cjeline: Doba Balšića), u: M. Đurović (pred. redakcije), *Istorija Crne Gore*. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, knj. 2, tom 2, 49–70.
- Božić, I. (1970). „Zeta u Despotovini“, u: M. Đurović (pred. redakcije), *Istorija Crne Gore*. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, knj. 2, tom 2, 135–276.
- Budak, N. (1986). „Prilog valorizaciji humsko-dukljanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. st.)“. *Starohrvatska prosvjeta*, br. 16, 125–139.
- Ćirković, S. M. (1964). *Stefan Vukčić Kosača*. Beograd: Naučno delo.
- Ćirković, S. M. (1970). „Zeta u državi Nemanjića“, u: M. Đurović (pred.

- p redakcije),
- Istorija Crne Gore*
- . Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, knj. 2, tom 1, 3–93.
- Ćirković, S. M. (1995). *Srbi u srednjem veku*. Beograd: Izdavačka zadruga IDEA etc.
 - Ćirković, S. M. (1997). *Rabotnici, vojnici, duhovnici – Društva srednjovekovnog Balkana*. Beograd: Equilibrium.
 - Ćirković, S. M. (2020). *Živeti sa istorijom*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
 - Ćorović, V. (1995). *Istorija Srba*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
 - Dinić, M. J. (1960). „Oblast Brankovića“. *Prilozi za knjevnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 26, sv. 1–2, 5–29.
 - Dračevac, A. (1966). „Da li je već u IX stoljeću postojala crkva Bogorodice u Lužinama kod Stona?“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 16 (1), 165–192.
 - Džaja, S. M. (1993). „Od bana Kulina do austro-ugarske okupacije“, u: S. Vasilj, S. M. Džaja, T. Vukšić, *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“, 37–78.
 - Đurđev, B. (1953). *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*. Sarajevo: Svjetlost.
 - Đurđev, B. (1984). *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*. Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
 - Filipović, N. (1974). „Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini“. *Godišnjak*, tom 12, knj. 10, 127–221.
 - Foretić, V. (1969). „Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku“. *Dubrovnik*, br. 4, 59–97.
 - Gluhak, A. (1990). *Porijeklo imena Hrvat*. Zagreb: Opremio i izdao A. Gluhak.
 - Heršak, E. (2005). *Drevne seobe – prapovijest i stari vijek*. Zagreb: Školska knjiga.
 - Ičević, D. (2015). *Crnogorska nacija*. Beograd: Forum za etničke odnose.
 - Ivić, P. (1986). *Srpski narod i njegov jezik*. Beograd: Srpska književna zadruga.
 - Jahić, Dž. (1991). *Jezik bosanskih Muslimana*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin – Bosanski krug.
 - Janković, M. (1985). *Episkopije i mitropolije srpske crkve u srednjem veku*. Beograd: Narodna knjiga & Istorijski institut u Beogradu.
 - Jireček, K. (1981). *Istorija Srba (kulturna istorija)*. Beograd: Slovo ljubve, knj. 2.

- Jovović, I. (2005). *Iz prošlosti dukljansko-barske nadbiskupije*. Bar: Nadbiskupijski ordinarijat Bar.
- Jovović, Vasilj (2013/14). „Porodične veze Crnojevića sa okolnim feudalnim gospodarima“. *Matica*, br. 56–57, 207–226.
- Kašić, D. Lj. (1984). *Pogled u prošlost Srpske crkve*. Beograd: Sveti arhijerejski sinod SPC.
- Katičić, R. (1998). *Litterarum studia – Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Komatina, I. (2016). *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka*. Beograd: Istorijski institut.
- Kont, F. (1989). *Sloveni – Nastanak i razvoj slovenskih civilizacija u Evropi (VI–XIII vek)*. Beograd: Zavod za izdavačku delatnost Filip Višnjić, knj. 1.
- Korać, D. (2007). „Franjevci i njihovi samostani u Humu“. *Croatica Christiana periodica*, 31 (60), 17–33.
- Krešić, M. (2016). „Vjerske prilike u Humskoj zemlji (Stonu i Râtu) u srednjem vijeku“. *Hercegovina*, br. 2, 65–94.
- Kunčević, L. (2017). „Etnički i politički identitet predmodernog Dubrovnika od 14. do 17. stoljeća“. *Anali*, 55 (1), 65–87.
- Lutovac, M. V. (1978). „Etničke promene u oblasti stare Raške“, *Glas CC-CVII Srpske akademije nauka i umetnosti* (Odeljenje društvenih nauka), knj. 20, 205–230.
- *Ljetopis Popa Dukljanina* (1988). Predgovor, popratni tekstovi i prevod: Slavko Mijušković. Beograd: Prosveta & Srpska književna zadruga.
- Malović-Đukić, M. (1991). „Pilot u srednjem veku“, u: J. P. Bojović (ur.), *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji (Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog na Cetinju 21–23. juna 1990. godine)*, Titograd (Podgorica). Posredstvom: <http://www.rastko.rs/> (21. 9. 2021).
- Margetić, L. (2007). *Etnogeneza Hrvata i Slavena*. Split: Književni krug.
- Marković, S. (2014). *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*. Perast: NIP „Gospa od Škrpjela“.
- Martine, A. (1987). *Indoevropski jezik i „Indoevropljani“*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Mihaljević, R. (1990). „Stari srpski zakon“. *Istorijski časopis*, knj. 37, 21–26.
- Mišić, S. (1996). *Humuska zemlja u srednjem veku*. Beograd: DBR International Publishing & Biblioteka Znamen.
- *Monumenta Montenegrina (Arhiepiskopija barska)* (2001). Priredio: V. D. Nikčević. Podgorica: Istorijski institut Crne Gore. Knj. 4, tom 1.
- Novaković, R. (1966–67). „Još o nekim pitanjima teritorijalnog prostiranja Srbije i Hrvatske sredinom X stoleća“. *Historijski zbornik*, god. 19–20, 265–293.

- Pasinović, M. M. (2005). *Hrvati u Crnoj Gori – s posebnim osvrtom na Boku Kotorsku i drugu polovicu XX. stoljeća*. Kotor & Rijeka: Hrvatsko građansko društvo Crne Gore & Adamić.
- Pohl, W. (1995). „Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni“, u: N. Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske & Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Popović, M. M. (2016). „Stefan Dragutin i rimokatolička crkva“. *Baština*, sv. 41, 77–99.
- Ransimen, S. (1964). *Vizantijska civilizacija*. Subotica & Beograd: Minerva.
- Sedov, V. V. (2013). *Sloveni u ranom srednjem veku*. Novi Sad: Akadem-ska knjiga.
- *Stefan Prvovenčani: Sabrani spisi* (1989). Priredila: Lj. Juhas-Georgiev-ska. Beograd: Prosveta & Srpska književna zadruga.
- Šarkić, S. (2010/a). „Pravni položaj meropaha u srednjovekovnoj Srbiji“. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 2, 23–36.
- Šarkić, S. (2010/b). „Pravni položaj Vlaha i otroka u srednjovekovnoj Sr-biji“. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 3, 37–51.
- Šarkić, S. (2012). „Vladarske titule u srednjovekovnoj Srbiji“. *Zbornik ra-dova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 2, 23–35.
- Šekularac, B. (2019). „Božidar Vuković Podgoričanin u svom vremenu“. *Matica*, br. 77, 151–168.
- Šufflay, M. (1925). *Srbi i Arbanasi*. Beograd: Izdanje seminara za arbana-sku filologiju.
- Tošić, Đ. (1998). *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*. Beograd: Historijski institut SANU.
- Vidović, D. (2010). „Pregled toponimije jugozapadnoga dijela Popova“. *Folia onomastica Croatica*, br. 19, 283–340.
- *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* (1959). Uredio: G. Ostro-gorski. Beograd: Vizantološki institut. Tom 2.
- Vuković-Ćalasan D. & Đečević M. (2015). „Izazovi izgradnje građanskog identiteta u Crnoj Gori: postreferendumske podjele i sporovi političkih partija“. *Migracijske i etničke teme*, 31 (1), 7–37.
- Živković, D. (1989). *Istorija crnogorskog naroda*. Cetinje: Izdanje autoro-vih prijatelja. Knj. 1.
- Živković, T. (2011). *Crkvena organizacija u srpskim zemljama (Rani sred-nji vek)*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Živković, T. (2012). „Neretljani – primer razmatranja identiteta u ranom srednjem veku“. *Istorijski časopis*, knj. 61, 11–25.

SOURCES OF MONTENEGRIN, SERBIAN AND CROATIAN IDENTITY ON THE SOIL OF TODAY'S MONTENEGRO

The political development of Montenegro in the last twenty years, i.e., from the country's orientation towards state independence and its achievement, reveals that the national-formative processes within its Slavic population have not come to an end. This reality is most strongly manifested in the (traditionally) Orthodox community, but it is also present among the Catholic and Muslim population. In the context of the Orthodox community, the question of national identification is complicated by the simultaneous "offer" of the conception of Montenegrin and Serbian ethnicity, and by the ideological "testing of forces" between their promoters. Inter alia, through the unusually strong production of historical arguments that should go in favor of Montenegrin or Serbian ethnicity. At the same time, the points of view that strive to assert that one of these two national identifications is older than the other and therefore more authentic on the soil of Montenegro are of particular importance. In any case, the answer to the question about the time during which the initial forms of contemporary ethnic identities are formed can only be obtained through the analysis of medieval ethnic development on the soil of today's Montenegro, which is the subject of the present paper. Yet, it must necessarily go beyond the Montenegrin-Serbian context, given that in the observed period the prerequisites for subsequent formation in the Croatian national sense are also created in the Catholic, Slavic and Slavized Romani population on the territory of today's Montenegro.

Keywords: *Doclea, Zeta, Montenegro, Montenegrins, Serbs, Croats, Orthodoxy, Catholicism*